

ESZENYEI FARKAS GÁBOR

NEVESÍTETT VÁROSIASODÁS

A gazdasági és politikai elit összefonódása Nagyvárad századfordulós fejlődésében

■ A boldog békeidőt és az első világháború közötti időszakot, Magyarország mindennapjait a fejlődés, a változás, a virágzás jellemezte.¹ A 19. század végét, a századelőt, századfordulót Erdély és Partium gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének csúcspontjaként tartjuk számon.

A történetírás folyamatosan boncolgatta és vizsgálta, hogy milyen tényezők és ok-okozati összefüggések járultak ahhoz, hogy megvalósulhassanak egy régió, egy város esetében azok a nagymértékű változások, átalakulások, melyek a történészek számára kimeríthetetlen forrásként szolgáltak és szolgálnak.

Erdély és Partium viszonylatában többször kerül felszínre Arad, Temesvár, Nagyvárad példaértékű fejlődése. Nagyvárad, „a Holnap városa”, „Pece-parti Páris”, „a magyar Birmingham”, „a fény városa”, „a vér városa”. Ezekkel a szavakkal illetik a költők, írók, kortársak Nagyvárad századfordulós fejlődését.²

Nagyvárad a századfordulón mutatott metamorfózisa,³ urbanizációs fejlődése a kutatók számára érdekes kutatási területet jelent. Sokan, több megvilágításban kutatták, és kerestek a miértekre, a hogyanokra akár többolvasatúnak is tekinthető válaszokat.

A „vér városa” a 19. század végén és 20. század végén egy jól előkészített átalakuláson ment át. Amennyiben megvizsgáljuk a társadalmi viszonyokat (lakosság számbeli változását,⁴ felekezeti megoszlások és azok változásai⁵), a város átépítését⁶ és modernizációját célzó törekvéseket,⁷ a város vezetésének működését, az oktatási rendszer fejlődését,⁸ az egészségügyi rendszer kiépülését és a kulturális élet pezsgését,⁹ akkor valóban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy komoly fejlődésről beszélhetünk.

De mi volt ennek az oka? Mi volt a mozgatórugója? Mi ennek az elindítója? Mi ennek a „nyugtalan”, soha nem pihenő városnak a titka? Választ adni ezekre a kérdésekre folyamatos kihívás a kutatók számára.

Nem célunk és nem is tudunk teljes és mindent érintő választ adni ezekre a kérdésekre. Feltevésünk és részleges válaszunk az lehet, hogy a fejlődés, változás okai a nagyváradi gazdasági és politikai élet összefonódásában rejlnek.

A váradi vállalkozó polgárok és a bankszektor képviselő gazdasági elit politikai szerepvállalása érdekes kérdéseket vet fel, és kutatási területként is igen gyümölcsöző eredményekkel kecsegtet.

Alapvető kérdés, hogy konkrét vállalkozók, bankárok életpályáján keresztül bizonyíthatjuk-e, hogy Nagyvárad századfordulós fejlődésében ez az elitcsoportosulás valóban kiemelkedő szerepet játszott. Egyáltalán létezik-e egy olyan nevesített csoport, melynek szerepvállalásán keresztül bizonyítható a feltevés?

Várad esetében viszont a kezdeti kutatási eredményeim azt mutatták, hogy a gazdasági elit politikai és társadalmi elitpozíciókat, szerepeket is betöltött. A gazdasági elitszereplők nem elégszenek meg azzal, hogy hallatják hangjukat a városi gyűléseken és érdekvérvényesítési bizottsági aktivitásaik révén, hanem megbízható személyekként társadalmi szerepvállalásuk is megnő. A helyi városi életben ko-

moly szerepeket, elitpozíciókat betöltve hálózák be a társadalmat. Ez a jellegzetessége az eredményeknek azt mutatja, hogy Nagyvárad esetében is beszélhetünk olyan gazdasági elitről, mely többszörös szerepvállalású – azaz Várad esetében is kimutathatók a Lengyel György¹⁰ által meghatározott multipozicionális gazdasági elit nyomai.

Kutatásaink során kiszűrtük egy elitcsoportot a Compass adatai,¹¹ a virilisták,¹² a városi bizottságok¹³ és Lakos Lajos törvényhatósági szakszervezeti tagjainak névsora alapján.¹⁴ Ez a névsor jelenti Nagyvárad gazdasági elitcsoportját, amely 1900–1905 között gazdasági szerepe révén vezető szerepet vállalt a város életében.

A kutatás nyomon követte, hogy a gazdasági elithez tartozó különböző elitpozíciókkal rendelkező szereplők egy adott időszakban milyen mértékben és hány politikai és társadalmi pozíciót halmaztak fel. Ennek függvényében öt csoportot állapítottunk meg. Elitpozíciónak tekintettük azokat a tisztségeket, melyek egy adott intézmény döntéshozási kompetenciájával ruházta fel a pozíció birtokosát.

A betöltött tisztségekről elsősorban a Compassból nyertem adatokat. A Compass a részvénytársaságok, vállalatok vezető rétegének névsorát, alaptőkéjét és egyéb fontosabb adatait tartalmazza. 1900–1905 között 31 részvénytársaságról és vállalatról tesz említést.

A tisztségek felsorolását az elnökkel és a vezérigazgatókkal kezdi. Ezt követi az igazgatósági tagok listája, mely némely cégnél négy-hat fő körül mozog (pl. Nagyvárad Takarékpénztár, Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank, Bihar megyei Takarékpénztár), más cégeknél számuk ennél lényegesen magasabb. A Polgári takarékpénztár és segélyszövetkezetnek harminc igazgatósági tagja volt. Nagyjából ugyanez figyelhető meg a választmányi tagok esetében is, mely csak a Bihar megyei Takarékpénztárnál jelenik meg. A választmányi tagok listáját általában a felügyelőbizottsági tagok listája követi, amely bizottság nagyrészt három tagból áll. Ez a tisztség általában a mai értelemben vett cenzoroknak feleltethető meg. Utóbbiak tisztségükben fogva személyi változásokat nem mutatnak a vizsgált időszakban. Ezzel ellentétben a választmányi és igazgatósági tagok listája évről évre változik, új tagok kerülnek be, s számuk sem mondható állandónak.

Az utolsó nagy csoport, mely zárja a vezetőség bemutatását, a könyvelők, pénztárnokok és jogtanácsos-ügyészek rétege. Könyvelőből előfordul, hogy nagyobb vállalat esetén több van: főkönyvelő és könyvelő (pl. Bihar megyei Takarékpénztár). Pénztárnok és jogtanácsos rendszerint egy cégnél csak egy volt.

Az általam vizsgált gazdasági elitcsoport tagjai ezeknek a tisztségeknek valamelyikét töltik be ebben az időszakban. A legjellemzőbb, hogy a szóban forgó személyek elnöki, vezérigazgatói, igazgatótanácsai, felügyelőbizottsági és jogtanácsosi tiszteket töltenek be. Könyvelő, pénztárnok nem jellemző; jogtanácsos pedig csak egy esetben, dr. Gyémánt Jenő révén jelenik meg a csoporton belül.

Olyan esettel is találkoztam, amikor egy adott személy egy időben ugyanazon cégen belül két funkciót is betölt, mint azt dr. Frankó Endre esete is mutatja. Ő ugyanis 1903–1905 között igazgatósági tagja és jogtanácsosa a Nagyvárad Takarékpénztárnak. Farkas Izidor esetében ez abban változik, hogy ő 1900–1901 között a Nagyvárad áruháza részvénytársaság felügyelőbizottsági tagja, majd 1902–1905 között igazgatósági tagja. Ezáltal az ő esetében megfigyelhető egy előrelépés.

Deutsch Károly Ignác esetében fordul az elő, hogy három részvénytársaság/cég igazgatója (a Léderer és Kálmán féle szeszgyár, a Gazdasági és iparbank és a műtrágyagyár igazgatója). Ugyanez a helyzet Bertsey Györggyel is. Ő a Fülléres és segélyszövetkezet igazgatója (1900–1905), Bihar és nagyvárad Takarékszövetkezet alelnök-igazgatója (1900) és az Általános Takarékpénztár nagyvárad igazgatója (1900).

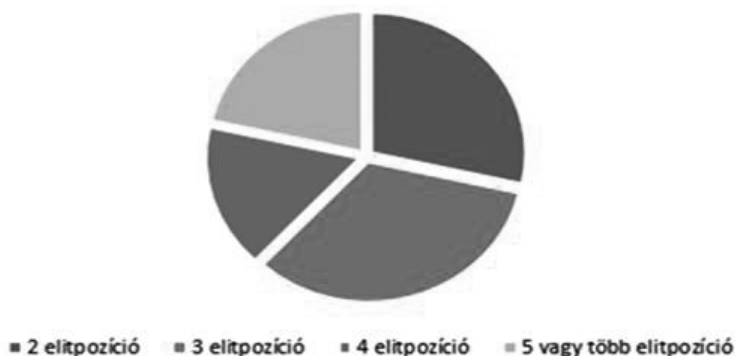
Ami még érdekes, hogy a vizsgált csoport mindegyike legalább egy igazgatósági tagi pozícióval rendelkezik. Ezen túlmenően, a pozíciók számának megfelelően rendelkeznek politikai tisztségekkel, ez főként abban nyilvánul meg, hogy 1900 és 1905 között mindegyik tagja a törvényhatósági testületeknek, ezenkívül nagy részük tagja valamelyik törvényhatósági bizottságnak is.

A törvényhatósági és a bizottsági tagságon kívül pártfunkciókat is betöltöttek a csoport némely tagjai. Dr. Hoványi Géza a Szabadelvű Párt alelnöke, akárcsak Reismann Mór; Hlatky Endre pedig elnöke és a legtöbb törvényhatósági bizottság tagja.

A gazdasági és politikai elitpozíciók mellett egyleteknek, polgári köröknek is tagjai. A legtöbben a Szigligeti Társaságban töltenek be különböző vezető tisztségeket: Sipos Orbán, dr. Berkovits Ferenc – alelnök, Gábel Jakab – rendes tag, dr. Dési Géza, Rádl Ödön – elnök, dr. Gyémánt Jenő – választmányi tag, dr. Hoványi Géza – választmányi tag és a pénzügyi bizottság elnöke. A vizsgált csoport megközelítőleg 17%-a tagja a Szigligeti Társaságnak, és tisztségei révén elmondható, hogy vezető szerepet töltenek be. Az is megfigyelhető, hogy akárcsak a gazdasági tisztségek halmozódása a különböző társadalmi tisztségek is halmozódnak: Sipos Orbán a Szigligeti Társaságban betöltött szerepe mellett tagja a Bihar népnevelése és a Zenekedvelők egyesületének; Gábel Jakab a Bihar megyei Tanító Egylet alelnöke, a Magyarországi Tanítók Országos bizottságának és igazgatótanácsának rendes tagja, valamint iskolaigazgató; dr. Dési Géza a váradvelencei polgári kör díszelnöke. Mezey Mihály a nagyváradi önkormányzat Tűzoltó Egyletének főparancsnoka, a Tűzoltó Szövetség elnöke, a polgári kör, a tornakör, a műkedvelő fényképészek, a Zenekedvelők egyesületének tagja, a Polgári lövészegylet mestere, a Fehérkereszt egylet alelnöke és az állami óvodák felügyelőbizottságának elnöke. Rádl Ödön az ügyvédi kamara választott tagja, a Petőfi Társaság rendes tagja, az Országos Irodalmi Szövetség főjegyzője, a Bihar megyei és nagyváradi rabsegélyező egylet elnöke és az EMKE Bihar megyei jogtanácsosa. Dr. Hoványi Géza a nagyváradi és Bihar megyei Casino választmányi tagja, az Erzsébet bölcsőde-egyesület pénztárnoka, a Szent László menedékház és koldusárpolda választmányi tagja, a Vörös Kereszt Egylet alelnöke és a nagyváradi mentőintézet tagja.

Kutatásaink során 64 névvel találkoztunk, akik legalább egy gazdasági pozíciót betöltöttek, azonban csak a minimum 2 elitpozícióval rendelkezőket vettük be a csoportba. A szűkítés eredményeképpen jutottunk el a minimum 2 elitpozíciót betöltő 42 személy névsorához.¹⁵

Az adott időszak elitcsoportjának elitpozíció szerinti megoszlása

A meglévő 42 személyt négy kategóriába soroltam aszerint, hogy hány elitpozícióval rendelkeztek: az első kategóriába a küszöbértéknek megfelelő két elitpozícióval rendelkezőket, a második kategóriába azokat, akiknek három tisztségük volt, a harmadikba a négy tisztséggel rendelkezőket, míg a negyedikbe azok kerültek, akiknek tisztségeik száma öt vagy ennél több (hat, hét, nyolc, tizenöt). A harmadik és a negyedik kategória a tisztségek száma miatt a helyi gazdasági elit szűkebb csoportját alkotja, azokat a személyeket, akiknek a döntési kompetenciája tisztségeik révén meghatározó volt a város gazdasági, társadalmi és politikai kérdéseiben.

Az első kategória, amely tagjainak két elitpozíciójuk van, a vizsgált források alapján a következő¹⁶ (12 személy):

	Név	Foglalkozás	Társadalmi pozíciók	Gazdasági pozíciók
1	Dr. Frankó Endre	ügyvéd	1.12.12a.1.3.4.5 szakszabotsági tag ¹⁷	Nagyvárad takarékpénztár – igazgatótanácsi tag (1900–1905) Nagyvárad takarékpénztár – jogtanácsos (1903–1905)
2	Kaczián Károly		2.9.18. szakszabotsági tag	Nagyvárad takarékpénztár és a Bihar megyei kereskedelmi és iparbank választmányi tagja
3	Schöpflin Ágoston	királyi tanácsos	3.11.15. szakszabotsági tag	postai Távirat igazgató Tisztviselők önszegélyző szövetkezete – igazgatószabotsági tag (1900–1905)
4	Sipos Orbán	Királyi tanfelügyelő	a Bihar népi nevelési egyesület tagja, a Szigligeti Társaság tagja, a Zenekedvelők egyesületének alelnöke, 4.12.12a.1. szakszabotsági tag	Gazdasági és iparbank igazgatószabotsági tagja Bihar és nagyvárad takarékszövetkezet – igazgatótanácsi tag (1902–1905)
5	Dr. Grósz Menyhért	Királyi törvényszéki és fogházorvos	4.7.8. szakszabotsági tag	Központi takarékpénztár – igazgatószabotsági tag (1905) Polgári takarékszövetkezet – igazgatószabotsági tag (1900–1905)
6	Laendler Ferenc	építész vállalkozó		Nagyvárad áruaktár részvénytársaság – igazgatószabotsági tag (1900–1905) Nagyvárad Takarékpénztár igazgatószabotsági tagja
7	Hlatky Endre		a nagyvárad ügyvédi kamara elnöke, a városi szabadelvű párt elnöke, az 1.7.10.12.12a.13. 14.15.17. szakszabotsági tag	Nagyvárad áruaktár részvénytársaság – igazgatószabotsági tag (1900–1905) Nagyvárad Takarékpénztár igazgatószabotsági tagja
8	ifj. Moskovits Mór			Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank – felügyelő bizottsági tag (1903–1905) Nagyvárad gőzmozdonyú közúti vaspálya-részvénytársaság (1903–1905)

9	Komlóssy József		az állami anyakönyvezető és hivatali állásából kifolyólag több bizottság tagja	jog és gazdasági tanácsos
10	Ragány János			városi főszámvevő, a Bihar megyei Takarékpénztár felügyelőbizottságának tagja
11	Darvassy Lajos		városi tanácsos	Polgári Takarékpénztár részvénytársaság – igazgatósági tag (1903–1905) és felügyelőbizottsági tag (1903) Polgári takarékszövetkezet – igazgatósági tag (1900–1905)
12	Szűcs Géza			főszámvevő, a nagyváradi Általános takarékpénztár felügyelő bizottsági elnöke

A második kategória tagjai minimum három elitpozícióval rendelkeznek, a névsor a következő (14 személy):

	Név	Foglalkozás	Társadalmi pozíciók	Gazdasági pozíciók
1	Dr. Berkovits Ferenc	ügyvéd	ügyvédi kamarai alelnök a Szigligeti Társaság alelnöke; 1.2.5.7.12.15.12a. (3.4.6.) számú szakbizottsági tag ¹⁸	a Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank jogtanácsosa Egyesült nagyváradi László és Hunyady gőzmalom részvénytársaság – felügyelőbizottsági tag (1900–1905) Nagyvárad gőzmozdonyú közúti vasút részvénytársaság – igazgatótanácsi tag (1900–1905)
2	Weisz Mór	kereskedő		a Leszámlító és jelzáloghitelbank választott tagja, a Közgazdasági bank felügyelőbizottsági tagja Központi takarékpénztár részvénytársaság – igazgatósági tagja (1905)
3	Deutsch Károly Ignác	kereskedő		a Léderer- és Kálmán-féle szeszgyár, Gazdasági és iparbank igazgatója, a műtrágyagyár igazgatója.
4	Farkas Izidor	magánzó	2.6.10. számú szakbizottsági tag	Nagyváradi áruaktár részvénytársaság – igazgatósági tag (1902–1905) Nagyváradi áruaktár részvénytársaság – felügyelőbizottsági tag (1900–1901) Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank – igazgatósági tag (1900–1905)

5	Lévay Zsigmond	magánzó	2.6.számú szakbizottsági tag	a Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank igazgatója, Műtrágyagyár-részvénytársaság Nagyváradon – igazgatósági tag (1900–1905) Nagyvárad áruraktár részvénytársaság – igazgatósági tag (1902–1905)
6	Sal Ferenc	királyi tanácsos, nyugalmazott polgármester		Nagyvárad Takarékpénztár – elnök (1900–1905) Nagyvárad gőzmozdonyú közúti vaspálya-részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1901) Nagyvárad–belényes–vaskohi vasút részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905)
7	Stern Herman	kávéház-tulajdonos	6.8.18. számú szakbizottsági tag	a Nv. Pincér egyesület elnöke; Polgári takarékszövetkezet – igazgatósági tag (1900,1902–1905) Polgári takarékpénztár részvénytársaság – igazgatósági tag (1905)
8	Mihály Adolf	ügyvéd	1.2.11.12.12a.15.20. számú szakbizottsági tag	Nagyvárad áruraktár részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905) Bihar megyei takarékpénztár – igazgatósági tag (1901–1905) Gazdasági iparbank részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905)
9	Mezey Mihály	közjegyző	a nagyvárad önkormányzat tűzoltóegylet főparancsnoka, a nagyvárad tűzoltószövetség elnöke, a polgári kör, a tornakör, a műkedvelő fényképészek köre, a zenekedvelők egyesülete, a polgári lövészegylet mestere, fehérkereszt egyesület alelnöke, állami óvodák felügyelőbizottságának elnöke, 1.3.5.7.12.12a.3.6.13.14.15.számú szakbizottsági tag	Az ügyvédi kamara választott tagja és pénztárnok Gazdasági iparbank részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905)

10	Száhlender Károly	mérnök	3.5.6.7.15. számú szakbizottsági tag	a Magyar kir. Államvasutak főfelügyelője, a Nv.-Belényes–Vaskó vasút igazgatóságának választmányi tagja; Nagyvárad–belényes–vaskohi vasút részvénytársaság – vezérigazgató (1900–1905)
11	Dr. Moskovits József		2.9.10. számú szakbizottsági tag	
12	Dr. Moskovits Miklós	gyáros	6. számú szakbizottsági tag	a velencei takarékpénztár szövetkezet elnöke, a velencei és váraljai polgári kör elnöke Polgári takarékpénztár és segélyszövetkezet – igazgatósági tag (1900)
13	Bordé Ferenc	főjegyző	polgármester-helyettes	az Általános takarékpénztár igazgatósági elnöke Réti polgárok takarékpénztára és hitelszövetkezete – igazgatósági tag (1905) Bihar megyei takarékpénztár – igazgatósági tag (1903-1905)
14	Jablonszky Emil		az Erzsébet bölcsőde alelnöke	Adópénztárnok a velencei katolikus takarékpénztár és segélyszövetkezet pénztárnoka Nagyvárad, Velence és váraljai takarékpénztár és segélyszövetkezet – igazgatósági tag (1901)

A négy elitpozícióval rendelkező tagok száma hét, kevesebb, mint az előzőeké.

	Név	Foglalkozás	Társadalmi pozíciók	Gazdasági pozíciók
1	Sarkadi Lajos		1.3.8. szakbizottsági tag ¹⁹	Kereskedelmi és iparkamarai titkár Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank – igazgatósági tag (1900) Általános takarékpénztár Nagyváradon – igazgatósági tag (1902–1903) Cirok- és szalmaáruháza részvénytársaság – igazgatósági tag (1902–1905)
2	Gábel Jakab	iskolaigazgató	a Bihar megyei Tanítóegylet alelnöke, a Magyarországi Tanítók Országos bizottságának és igazgatótanácsának rendes tagja, a Szigligeti irodalmi társaság rendes tagja,	Gazdasági és Iparbank tanácsosa Nagyvárad Népbank igazgató tanácsosa Nagyvárad Népbank jogtanácsosa Bihar és nagyvárad takarékpénztár és segélyszövetkezet – igazgatósági tag (1902–1905)

			a Népművelési közlöny szerkesztője; a 7.8.9.21.számú szakbizottsági tag	
3	Ullmann Sándor	nagykereskedő	2. számú szakbizottsági tag	Nagyvárad hírlapkiadó részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905) Központi takarékpénztár részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905) Általános takarékszövetkezet – igazgatósági tag (1903) Érmelléki és nagyvárad ipar és kereskedelmi részvénytársaság – igazgatósági tag (1903)
4	Köblös Ferenc	építőmester		téglagyár-tulajdonos, iparkamarai beltag, ipartestületi előjáró, Nagyvárad vendéglősök, szállodások, kávéosok, gőzmosoda és szikvízgyár részvénytársaság – igazgatósági tag (1903–1904)
5	Guttman József	építész	3.4.5.8.18.számú szakbizottsági tag	a Leszámitoló és Jelzálogbank igazgató elnöke, az osztrák–magyar bank váltó bírálója és ipariskolai bizottság elnöke; Leszámitoló és jelzálogbank részvénytársaság – elnök (1900–1905) Egyesült nagyvárad László és Hunyady gőzmalom részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905)
6	Dr. Dési Géza		a velencei polgári kör díszelnöke, a Szigligeti Társaság tagja; 1.10.13.számú szakbizottsági tag	a Kereskedelmi alkalmazottak egyesületének elnöke, a Leszámitoló és jelzálogbank ügyésze, a szállodások, vendéglősök, kávéosok ipartársulatának és a pincéregylet jogtanácsosa, a gőzmosoda és szikvízgyár igazgatósági elnöke
7	ifj. Rimanóczy Kálmán		3.számú szakbizottsági tag	kereskedelmi és iparkamarai beltag Nagyvárad hírlapkiadó részvénytársaság – felügyelőbizottsági tag (1904–1905) Központi takarékpénztár részvénytársaság – felügyelőbizottsági tag (1904–1905) Általános takarékszövetkezet – felügyelőbizottsági tag (1903)

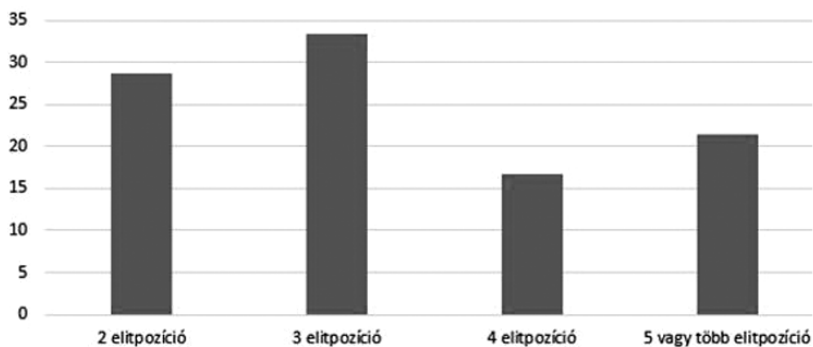
	Név	Foglalkozás	Társadalmi pozíciók	Gazdasági pozíciók	Gazdasági pozíciók száma
1	Bertsey György		3.8. szakbizottsági tag ²⁰	ipartestületi elnök Bihar megyei takarékpénztár – választmányi tag (1902–1905) Filléres és segélyszövetkezet – aligazgató (1900–1905) Bihar és nagyvárad takarékszövetkezet – alelnök-igazgató (1900) Általános takarékpénztár Nagyváradon – aligazgató (1900)	5
2	Rádl Ödön	ügyvéd	az ügyvédi kamara választott tagja, a Petőfi Irodalmi Társaság rendes tagja, az Országos Irodalmi Szövetség főjegyzője, a Szigligeti Társaság elnöke, a Bihar megyei és nagyvárad rabsegélyző egyesület elnöke, az EMKE Bihar megyei jogtanácsosa; 1.10.12.12a.13.1 6. szakbizottsági tag	Gazdasági és Iparbank igazgatója; Nagyvárad Hírlapkiadó részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905) Központi takarékpénztár részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905) Réti polgárok takaré- és hitelszövetkezete – igazgatósági tag (1904–1905) Érmelléki és nagyvárad ipar és kereskedelmi részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905)	5
3	Moskovits Miksa		2. számú szakbizottsági tag	Leszámitoló és Jelzálogbank Rt. vezérigazgatója; Filléres takaré- és segélyszövetkezet – igazgatósági tag (1900–1905) Általános takarékpénztár – igazgatósági tag (1900) Bihar és nagyvárad takarékszövetkezet – igazgatósági tag (1900) Pontelli-féle szalámigyár részvénytársaság – igazgatósági tag (1903–1905)	5
4	Dr. Radó Ignác	ügyvéd	az Izr. Hitközség alelnöke,	igazgatósági tagja a Léderer- és Kálmán-féle szeszgyárnak, a margittai takarékpénztár igazgatósági tagja,	6

			választmányi tagja a Szigligeti Társágnak, 7.10.13. számú szakbizottsági tag	felügyelőbizottsági tagja a MÁV vasúti forgalmi RT-nek, a Polgári Takarékpénztár ügyésze; Polgári takarékek és segélyszövetkezet – igazgatósági tag (1905) Léderer Kálmán-féle szeszgyár és finomító részvénytársaság – jogtanácsos (1900–1905)	
5	Reismann Mór		a szabadelvű párt alelnöke, a 2.13. számú szakbizottsági tag	Bihar megyei kereskedelmi, ipar- és terményhitelbank – vezérigazgató (1900–1905) Nagyvárad, Velenice és váraljai takarékek és segélyszövetkezet – felügyelőbizottsági tag (1900) Léderer Kálmán-féle szeszgyár és finomító részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905) Műtrágyagyár részvénytársaság Nagyváradon – igazgatósági tag (1900–1905) Nagyvárad-i áruaktár részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1901) Nagyvárad–belényes–vaskohi vasút-részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905)	6
6	Pekanovits Imre	okleveles mérnök	3.6.számú szakbizottsági tag	a Sebes-Körös vízszabályzó és ármentesítő társulat igazgató főmérnöke, a Bihar megyei gazdasági egyesület választmányának és számvizsgáló bizottságának tagja, a Bihar megyei takarékpénztár igazgatóságának tagja, a komádii takarékpénztár elnöke; Bihar megyei korona takarékek és segélyszövetkezet – igazgatósági tag (1900–1905) Tisztviselők önszegélyző szövetkezete – igazgatósági tag (1901–1905)	6
7	Dr. Gyémánt Jenő		a Szigligeti Társaság választmányi tagja, a Gyermekbarát ügyésze, 1.10. számú szakbizottsági tag	a Bihar megyei takarékpénztár ügyésze a nv.i közúti vasút rt. felügyelőbizottsági tagja; Nagyvárad hírlapkiadó részvénytársaság – igazgatósági tagja (1904–1905) Központi takarékpénztár	7

				részvénytársaság – igazgatósági tagja (1904–1905) Általános takarékszövetkezet – igazgatósági tag (1903) Réti polgárok takaréka és hitelszövetkezete – igazgatósági tag (1903) Érmelléki és nagyváradai ipar és kereskedelmi részvénytársaság – igazgatósági tag (1903)	
8	Rendes Vilmos	építész-mérnök		Kereskedelmi és iparkamara beltagja, a kőműves-, ács- és kőfaragó-mesterségre képesítő bizottság miniszter által kinevezett vizsgázó testület tagja, az építő ipartestület elnöke, ipartestületi előjáró, a nagyv.-i ipartestületi szövetkezet és betegsegélyező pénztári igazgatója. Központi takarékpénztár igazgatója; 3. számú szakbizottsági tag Nagyváradai hírlapkiadó részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905) Általános takarékszövetkezet – felügyelőbizottsági tag (1905)	8
9	dr. Hoványi Géza		a nagyváradai és Bihari megyei Casino választmányi tagja, az Erzsébet bölcsőde-egyesület pénztárnoka, a Szt. László menedékház és koldusárpolda választmányi tagja, a Szigligeti Társaság választmányi tagja, a Szigligeti Társaság pénzügyi bizottságának elnöke, a nagyváradai Vöröskereszt egyesület alelnöke,	a Nagyváradai takarékpénztár vezérigazgatója, a kereskedelmi és iparkamara beltagja és fegyelmi bizottságának elnöke, a Kereskedelmi csarnok alelnöke, a kereskedelmi iskolai bizottság elnöke, az OMB nv.-i fiókjának bíráló tagja, a Magyar takarékpénztárak országos szövetségének alelnöke, a magyar országos kereskedelmi egyesület választmányi tagja Műtrágyagyár részvénytársaság Nagyváradon – elnök (1900–1905) Nagyváradai áruaktár részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905) Szent László nyomda részvénytársaság – igazgatósági tag (1900–1905)	15

			a nagyvárad mentőintézet tagja, a nagyvárad Szabadelvű Párt alelnöke; 2.3.6.7.9. elnöke, 12.12a.13.15.20. 22. számú szakbizottsági tag	Nagyvárad hírlapkiadó részvénytársaság igazgatósági tag (1904–1905) Központi takarékpénztár részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905) Általános takarékszövetkezet – igazgatósági tag (1904–1905) Réti polgárok takaré- és hitelszövetkezete – igazgatósági tag (1904–1905) Ermelléki és nagyvárad ipar és kereskedelmi részvénytársaság – igazgatósági tag (1904–1905)	

Az elitcsoport százalékos összetétele

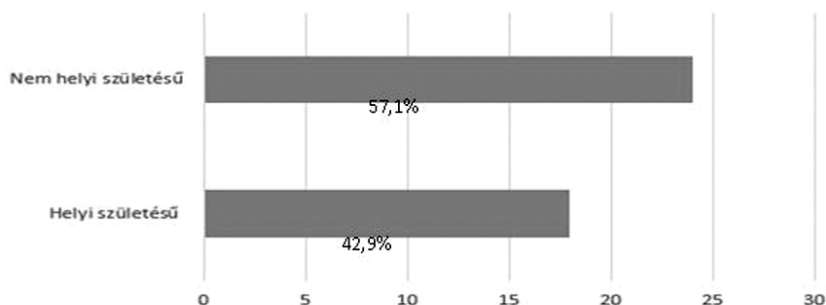

Mint láttuk, 1900 és 1905 között létezett egy olyan csoport, mely határozottan uralta Nagyvárad gazdasági életét. A felhasznált források alapján körvonalazódott egy 42 személyből álló elitcsoport. Mivel többségük politikai tisztséget is viselt, bele tudtak szólni a helyi döntéshozásba. A gazdasági és a politikai élet a pozíciók halmozódása révén kölcsönhatásba került, összefonódott; a személyi és csoportérdekek pedig érvényesülhettek. Ilyen szempontból a döntési kompetencia jelen esetben különösen kihangsúlyozódik.

További adatokat és képet alkothatunk az elitcsoport születés szerinti megoszlásáról. A rendelkezésre álló adatok szerint Nagyvárad népességének változása növekvő tendenciát mutat 1880–1910 között. A város demográfiai fejlődése viszont nem a magas évi szaporulatnak tulajdonítható (mint említettük, 1880 és 1910 között a lakosság 31 324 főről 64 169 főre nőtt²¹), hiszen ennek értéke nem haladja meg ebben az időszakban a 2,7%-ot. A megnövekedett lakosságszám leginkább Nagyvárad vonzerejének és a számottevő betelepedésnek tulajdonítható. Ezt bizonyítja, hogy a lakosság csak mintegy egyharmada, 36,7%-a volt helybeli születésű²² (1892-ben pedig ez a számarány elérte a 43%-t²³), míg Kolozsvár esetében 42,6%, Arad esetében pedig 32,1%²⁴. Ez látszik az elitcsoport születési helyének megoszlásában is:

A gazdasági és a politikai szerepvállalás mellett jelentkezik a társadalmi tisztek egész sora – amint ez a táblázatok adataiból is kitűnik. A helyi társadalom

Az elitcsoport születési helyük szerint megoszlása

masszívan rendelkezett egy olyan csoporttal, amely döntési kompetenciája által elérte és megvalósította azokat az intézkedéseket, melyek révén a város a századfordulóra a magyar városhálózatban büszke helyet foglalt el.

Mint azt kutatásom is mutatja, az említett 42 személyből álló csoport – amely megfelel a nemzetközi elitmeghatározások feltételeinek – kivette részét a helyi fejlesztésben. Megfigyelhető, hogy Aron²⁵ és Mosca²⁶ megállapítása érvényes esetünkben, hiszen ez a 42-es csoport a „többség kisebbsége”, azaz a helyi elitnek egy olyan szűk rétege, amely a nagyvárad gazdasági elit csúcsát képezi.

Érdekes lenne azt megfigyelni konkrét példák révén (színházépítés, közművesítés és egyéb esetek), hogy mennyire és milyen módon hatott ennek az elitcsoportnak az érdekérvényesítési képessége. Ugyanakkor még érdekesebb következtetésekre juthatnánk, ha a kutatást egy nagyobb intervallumra alkalmaznánk, és megfigyelnénk 10, 20 vagy akár 30 év elitcsoportjait különböző társadalmi, politikai és gazdasági források alapján. Ez akár a kutatás egy következő lépése is lehetne, mely lényegesen bővebb és gazdagabb képet nyújtana Nagyvárad elitjéről.

A kapott adatokat és ismereteket pedig akár más, ebben a korszakban ugyancsak fejlődésüket megelőző városokkal lehetne összevetni. Érdeemes volna Nagyvárad gazdasági elitjét összemérni Arad, Temesvár elitjével.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Nemzet és emlékezet sorozat. Osiris Kiadó, Bp., 2004.
2. Lásd Robotos Imre: *A vér városa*. Csokonai kiadóvéllalat, Debrecen, 1992; Bálint István János (szerk.): *Boldog Várad*. Héttorony, Bp., 1992; Dutka Ákos: *A Holnap városa*. Bp., 1964; Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását*. Charta Könyvkiadó, Nagyvárad, 1997; Fleisz János: *Város, társadalom és kultúra*. Nagyvárad a 19–20. században. Kiadja a Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2005; Hochhauser Roland: *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*. Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011; Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. Partiumi füzetek 39. Kiadja a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlék hely Társaság, a Nagyvárad Római Katolikus Püspökség és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 2005.
3. Fleisz János: *Metamorfoza unui oraș. Oradea 1950-1940*. Editura Fundația Sapientia Varadiensis și Editura Europrint, Oradea, 2007.
4. 1880 és 1910 között a lakosság 31 324-ről 64 169-re nő. Vö. Fleisz János: „A kultúra metropolisza”. *Nagyvárad 1867–1918 között*. Limes 1998. 2–3. sz. 115–131.
5. A felekezeti megoszlás statisztikája azt mutatja, hogy jelen vannak a következő felekezetek képviselői: római katolikus, református, evangélikus, görög katolikus, görögkeleti, unitárius, izraelita és egyéb felekezetek. 1869 és 1910 között mindegyik felekezet megduplázza híveinek számát. A görögkeletiek, az unitárius és a református közösségeknek sikerül a kezdeti lélekszámot megkétszerezni, háromszorozni. Vö. Thiring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Első rész. Bp., 1912.
6. A város lakóházainak száma 1900–1910 között 3600-ról 5600-ra nőtt, 1910-ben pedig 270 kisebb nagyobb épület állt építés alatt. Vö. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. Partiumi füzetek 39. Kiadja a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlék hely Társaság, a Nagyvárad Római Katolikus Püspökség és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 2005. 157.
7. Csak néhány megvalósított példát sorolunk fel: villanyvilágítás, vízművek, városi vasút építése, új polgármesteri hivatal megépítése, korszerűsítés és térburkolási és kövezési munkálatok stb.

8. Az 1912–1913-as tanévben Nagyváradon 2 főiskola, 2 középiskola, 42 népoktatási tanintézet, 16 óvoda, 10 szakiskola működött. Vö. Kőszeghy József: *Nagyvárad város közintézményeiről és közműveiről*. Nagyvárad, 1913.
9. Számos újság, napilap jelent meg Váradon: *Nagyvárad, Nagyváradai Napló, Szabadság*. Kiemelkedő, hogy a nagyváradai sajtó tevékeny újságírója volt Ady Endre is.
10. Vö. Lengyel György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE, Bp., 1993.
11. Mihók-féle Magyar Compass 1900–1905. XXVIII–XXXII. évf. Bp., 1901–1905.
12. Nagyvárad 1900–1905.
13. Lakos Lajos: *Nagy-Várad múltja és jelenéből*. Nagyvárad, 1904. 360.
14. Uo. 365–390; A törvényhatósági bizottságok: 1. jogügyi; 2. pénzügyi és gazdasági; 3. szépitési és közlekedési; 4. közegészségügyi; 5. vízvezetési, csatornázási és világítási; 6. villamosmű felügyelői; 7. községi iskolaszéki; 8. iparosoktatási; 9. alsófokú kereskedelmi iskolai; 10. színügyi szak; 11. vámkezelést ellenőrző; 12. közigazgatási bizottság; 12a. fegyelmi; 12b. erdőrendészeti; 12c. erdei kihágási másodfokú bíróság; 12d. gyámügyi feljebbviteli; 12e. felszólalási; 12f. börtönvizsgáló küldöttség; 12g. börtönfelügyelő bizottság; 13. központi választmány; 14. kijelölő bizottság; 15. igazolóbizottság; 16. bírálóválasztmány; 17. számonkérő szék; 18. borellenőrzőbizottság; 19. ipartanács; 20. nyugdíjbizottság; 21. városi árvaház igazgatósági bizottság; 22. gyermekkorház igazgatósági bizottság; 23. csesztívő alapítvány felügyelőbizottsága. Vö: Lakos: i.m. 360.
15. Lásd a táblázatokat
16. Compass 1900–1905.
17. A törvényhatósági bizottságok: 1. jogügyi; 2. pénzügyi és gazdasági; 3. szépitési és közlekedési; 4. közegészségügyi; 5. vízvezetési, csatornázási és világítási; 6. villamosmű felügyelői; 7. községi iskolaszéki; 8. iparosoktatási; 9. alsófokú kereskedelmi iskolai; 10. színügyi szak; 11. vámkezelést ellenőrző; 12. közigazgatási bizottság; 12a. fegyelmi; 12b. erdőrendészeti; 12c. erdei kihágási másodfokú bíróság; 12d. gyámügyi feljebbviteli; 12e. felszólalási; 12f. börtönvizsgáló küldöttség; 12g. börtönfelügyelő bizottság; 13. központi választmány; 14. kijelölő bizottság; 15. igazolóbizottság; 16. bírálóválasztmány; 17. számonkérő szék; 18. borellenőrzőbizottság; 19. ipartanács; 20. nyugdíjbizottság; 21. városi árvaház igazgatósági bizottság; 22. gyermekkorház igazgatósági bizottság; 23. csesztívő alapítvány felügyelőbizottsága. Vö: Lakos: i.m. 360.
18. A törvényhatósági bizottságok: 1. jogügyi; 2. pénzügyi és gazdasági; 3. szépitési és közlekedési; 4. közegészségügyi; 5. vízvezetési, csatornázási és világítási; 6. villamosmű felügyelői; 7. községi iskolaszéki; 8. iparosoktatási; 9. alsófokú kereskedelmi iskolai; 10. színügyi szak; 11. vámkezelést ellenőrző; 12. közigazgatási bizottság; 12a. fegyelmi; 12b. erdőrendészeti; 12c. erdei kihágási másodfokú bíróság; 12d. gyámügyi feljebbviteli; 12e. felszólalási; 12f. börtönvizsgáló küldöttség; 12g. börtönfelügyelő bizottság; 13. központi választmány; 14. kijelölő bizottság; 15. igazolóbizottság; 16. bírálóválasztmány; 17. számonkérő szék; 18. borellenőrzőbizottság; 19. ipartanács; 20. nyugdíjbizottság; 21. városi árvaház igazgatósági bizottság; 22. gyermekkorház igazgatósági bizottság; 23. csesztívő alapítvány felügyelő bizottsága. Vö: Lakos: i.m. 360.
19. A törvényhatósági bizottságok: 1. jogügyi; 2. pénzügyi és gazdasági; 3. szépitési és közlekedési; 4. közegészségügyi; 5. vízvezetési, csatornázási és világítási; 6. villamosmű felügyelői; 7. községi iskolaszéki; 8. iparosoktatási; 9. alsófokú kereskedelmi iskolai; 10. színügyi szak; 11. vámkezelést ellenőrző; 12. közigazgatási bizottság; 12a. fegyelmi; 12b. erdőrendészeti; 12c. erdei kihágási másodfokú bíróság; 12d. gyámügyi feljebbviteli; 12e. felszólalási; 12f. börtönvizsgáló küldöttség; 12g. börtönfelügyelő bizottság; 13. központi választmány; 14. kijelölő bizottság; 15. igazolóbizottság; 16. bírálóválasztmány; 17. számonkérő szék; 18. borellenőrzőbizottság; 19. ipartanács; 20. nyugdíjbizottság; 21. városi árvaház igazgatósági bizottság; 22. gyermekkorház igazgatósági bizottság; 23. csesztívő alapítvány felügyelőbizottsága. Vö: Lakos: i.m. 360.
20. A törvényhatósági bizottságok: 1. jogügyi; 2. pénzügyi és gazdasági; 3. szépitési és közlekedési; 4. közegészségügyi; 5. vízvezetési, csatornázási és világítási; 6. villamosmű felügyelői; 7. községi iskolaszéki; 8. iparosoktatási; 9. alsófokú kereskedelmi iskolai; 10. színügyi szak; 11. vámkezelést ellenőrző; 12. közigazgatási bizottság; 12a. fegyelmi; 12b. erdőrendészeti; 12c. erdei kihágási másodfokú bíróság; 12d. gyámügyi feljebbviteli; 12e. felszólalási; 12f. börtönvizsgáló küldöttség; 12g. börtönfelügyelő bizottság; 13. központi választmány; 14. kijelölő bizottság; 15. igazoló bizottság; 16. bírálóválasztmány; 17. számonkérő szék; 18. borellenőrzőbizottság; 19. ipartanács; 20. nyugdíjbizottság; 21. városi árvaház igazgatósági bizottság; 22. gyermekkorház igazgatósági bizottság; 23. csesztívő alapítvány felügyelőbizottsága. Vö: Lakos: i.m. 360.
21. Fleisz János: „A kultúra metropolisza”. *Nagyvárad 1867–1918 között*. Limes 1998. 2–3.sz. 115–131.
22. Uő: *Város, társadalom és kultúra*. 67.
23. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. Partiumi füzetek 39. Kiadja a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, a Nagyváradai Római Katolikus Püspökség és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 2005.
24. Fleisz János: „A kultúra metropolisza”. 115–131.
25. Raymond Aron: *Social Structure and the Ruling Class*. I–II. British Journal of Sociology 1, 1–6.
26. Gaetano Mosca: *Elementi di scienza politica*. Bari, 1939.